

ՇԱՄԱԽԻ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (XIX Դ.)

Գևորգ Ստեփանյան

պ.գ.դ., պրոֆեսոր

«Հ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, առաջատար գիտաշխատող»

Բանալի քառեր - Շամախի, վանք, եկեղեցի, դպրոց, թեմական, Սբ. Սանդիստյան:

Շամախի քաղաքի հայության պատմությունը դարեր շարունակ գոյատևած մի հարուստ ու ինքնատիպ հայկական ուստանի պատմություն է, որն ընդգրկում է վաղ ժամանակներից մինչև 1989 թվականը, երբ Ադրբեջանի Հանրապետության հայատյաց, նենգ ու բարբարոս քաղաքականության հետևանքով հայրենի օջախներից վերջնականապես դուրս մղվեց այդ քաղաքի տեղաբնակ հայությունը՝ բռնազավթելով ժամանակի ընթացքում նրա ստեղծած ահռելի հարստությունը¹:

Շամախի քաղաքը տարածված է Կովկասյան լեռնապարի հարավարևելյան ճյուղերի ստորոտին, փոքրիկ բլրաշարի վրա՝ փռված Սբ. Սահակ և Ջագալավա գետակների խառնվելու տեղում: Քաղաքին ամենամոտիկ լեռներն են դեպի հյուսիս-արևմուտք ձգվող Դզղարասին և Փեղրաքունը²: «Խոր ձորեր են Շամախու արևելեան և արևմտեան կողմերն: Արևմտեան ձորով հոսում է Մեյսարու վտակն և արևելեան ձորով մի փոքրիկ առու: Երկու ջրերս միանում են պարսից - թաղի ստորոտում և խառնուում Փիր-Սահաթ գետակին: Քաղաքիս վերնամասն հարթ է, միջնամասն՝ լանջ, ստորին մասն՝ հովտահարթ»³, - գրում էր Մակար եպս. Բարխուտարյանցը: Շամախին հայտնի էր իր այգիներով և վարդաստաններով, որը արդյունք էր բնակլիմայական նմաստավոր պայմանների և բարեբեր հողի: Շամախիի մեծ զավակ Ալ. Շիրվանզադեն զմայլանքով է նկարագրել իր ծննդավայրի բնությունը. «Այնտեղ երկինքը կապոյտ է, ինչպես Փիրուզա, երկիրը բոյսերով, ծաղիկներով փարթամ, ինչպես մի սքանչելի պարտեզ: Այնտեղ ձմեռը եղանակը մեղմ է, դիրեկան, ոչ քամի, ոչ փոթորիկ: Իսկ զարնանը և ամռանը բարձրագագաթ ծառերի վրայ գիշեր-ցերեկ երգում են անթիւ սոխակներ: Եւ ինչ համեղ մրգեր կան այնտեղ, եթէ գիտենաք, ինչ հոտուետ պտուղներ»⁴:

Պատմական հիշատակությունները վկայում են, որ Շամախիում վաղ ժամանակներից բնակվել է հայկական որոշակի էթնիկ տարր: Հայ բնակչության վաղեմությունը փաստող ապացույցներից խիստ բնորոշ է Սարգիս արքեպս. Ջալալ-

¹ Շամախի քաղաքի հայության պատմության մանրամասն քննությունը տես Ստեփանյան Գ., Շամախի քաղաքի հայերի պատմությունից, Երևան, 2013:

² Տես Հ. Ղ., Նամակ Շամախուց, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, հուլիսի 20, N 28:

³ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 156:

⁴ Շիրվանզադե Ալ., Իմ կենսքից, «Հասկեր», Թիֆլիս, 1910, N 11, էջ 320- 321:

յանցի վկայակոչումը. «Այտքիկ գիւղօրայք հին են, և բնակիչքն (իմա՝ հայերը - Գ. Ս.) բնիկ շամախեցիք...»¹: Հարցի վրա լույս է սփռում նաև շամախեցի հասարակական գործիչ Ներսես Աբեյանի ուսումնասիրությունում տեղ գտած տեղեկատվությունը. «Հայերը համարվում են Շիրվանի հին բնակիչների մի մասը: Նրանց այստեղ հայտնվելու ժամանակը վերաբերում է եթե ոչ X-XI դարերին, ապա ամենայն հավանականությամբ շատ ավելի վաղ ժամանակների»²: Համաձայն կովկասագետ Ն. Ջեյդլիցի վկայության՝ «Շամախի քաղաքի շրջակայքում սփռված հայկական բնակավայրերը ամենայն հավանականությամբ կազմում են միջին դարերում առավել մեծ քանակությամբ եղած բնակավայրերի մնացորդները»³: Շամախիի հայ բնակչության վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում նաև եվրոպացի մի շարք ճանապարհորդներ⁴: Այս առումով ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում իտալացի դիվանագետ, ճանապարհորդ ու վաճառական Ջոզեֆո Բարբարոն, որը 1471-1473 թթ. եղել է Վենետիկի դեսպանը Իրանի այդ ժամանակվա տիրակալ Ալ-կոյունլու Ուզուն-Հասանի արքունիքում: Վենետիկ վերադառնալու ճանապարհին Բարբարոն Թավրիզից հետո լինում է նաև Շամախիում: Նկարագրելով Շամախին նա գրում է. «Գտնվում է դեպի Բագվի ծովը վեց օրվան ճանապարհի հեռու...Այս շատ լավ քաղաք է, ունի չորս հազարից հինգ հազար տուն եւ շինում է մետաքս, կտավ եւ ուրիշ բաներ իրենց եղանակով: Գտնվում է Մեծ Հայաստանում»⁵, **եւ բնակիչների մեծ մասը հայ են** - (ընդգծումը - Գ. Ս.)»⁶: Ուշագրավ է նաև անգլիացի ճանապարհորդ ու վաճառական Էնթոնի Ջենքինսոնի՝ Շամախիում 1563 թ. ապրիլի 10-ին եղած ժամանակ կատարած գրառումներից հետևյալ հատվածը. «...այս քաղաքը (Շամախին - Գ. Ս.) ծովից ուղտով յոթը օրվան ճանապարհի հեռու է, բայց հիմա շատ ավերակ է, **բնակեցված գլխավորապես հայերով...** (ընդգծումը - Գ. Ս.)»⁷: 1780-ական թվա-

¹ Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 394:

² Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии, исследование Н. А. Абелова, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. VI, ч. II, - Тифлис, 1887, с. 12.

³ Списки населенных местъ Россійской имперіи по Кавказскому краю, LXV, Бакинская губернія. Список населенныхъ местъ по сведениямъ 1859 по 1864 годъ. Сост. глав. ред. ком. Н. Зейдлицем, Тифлис, 1870, с. 93.

⁴ Տե՛ս Բոգոսյան Գ. (Պոգոսյան), Արմենիա Շամախի և Մախախի անվանումները և նրանցից որոշ անվանումները, Երևան, 2013.

⁵ Ենթադրելի է, որ Ջ. Բարբարոյին շփոթեցրել է Շամախի քաղաքում ստվար հայության առկայության հանգամանքը, ուստիև քաղաքը ներկայացրել է Մեծ Հայքում:

⁶ Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ: Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դդ., Երևան, 1932, էջ 199:

⁷ Նույն տեղում, էջ 372:

կաններին Շամախի այցելած ֆրանսիացի ուղեգիր Լուի-Ֆրանսուա ֆերիեր-Սովբեֆը նույնպես վկայում էր, որ «Շամախիում բնակվում էին շատ հայեր»¹:

Աղբյուրները փաստում են, որ հայ բնակչությունն իր ուրույն դերակատարությունն է ունեցել քաղաքի էթնոմշակութային զարգացումներում և վաղ ժամանակներից ստեղծել է հոգևոր մշակութային անկրկնելի կոթողներ²: Մատենագրական աղբյուրները փաստում են, որ միջնադարում Շամախին եղել է երկրամասի հարուստ գրչօջախներից մեկը: Մշակութային այդ գործունեությունն իր շարունակությունն ունեցավ նաև հետագա ժամանակներում, երբ 1849 թ. բանաստեղծ Մովսես Ջոհրայանց Արցախեցին, Մարգար Ղուլիյանը և Մինաս Տարղիլիջյանցը Շամախիում հիմք դրեցին հայկական տպագրության գործը³:

Շամախին XIX դ. առաջին կեսին արդեն համարվում էր Արևելյան Այրկովկասի զարգացած և աչքի ընկնող առևտրական կենտրոններից մեկը և ապրում էր բավական աշխույժ տնտեսական ու մշակութային կյանքով: Քաղաքի կրթական, մշակութային, հասարակական-քաղաքական կյանքի և վաճառականության բնագավառներում հայ բնակչության դերի հետագա բարձրացման շնորհիվ, այն դիտվել է նաև իբրև հայկական քաղաք: Պատահական չէ, որ 1828 թվականին, երբ Ռուսաստանը ստեղծում էր Հայկական մարզը, Լազարյաններն իրենց առաջադրած ծրագրով, հայկական մարզի սահմաններում ընդգրկել էին նաև պատմական Հայաստանից դուրս գտնվող Շամախին և Շաքին: «Շատ մարզեր,- ասված էր ծրագրում,- ինչպես հին Նախիջևանի, Երևանի, Ղարաբաղի, Շաքու և Շամախու մարզերը՝ էջմիածնի նախագահ վանքով կազմում են Հայաստանի վաղեմի թագավորության ընդհանուր կորիզը և գլխավոր հիմքը»⁴: 1832 թ. տվյալներով քաղաքում հայապատկան տների թիվը հասնում էր 279-ի⁵:

Ակնառու էր շամախահայերի դերը առևտրի, արդյունաբերության, մասնավորապես՝ մետաքսաթելի արտադրության բնագավառում⁶: Շամախահայերն առաջնակարգ մասնակցություն ունեցան քաղաքի տնտեսության զարգացման գոր-

¹ L. F. Ferrières – Sauvebef, Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières – Sauvebef, faits en Turquie, en Perse et en Arabie, depuis 1782 jusqu'en 1789, Tome première (t. 1), Maestricht, 1790, p. 228.

² Մանրամասն տե՛ս Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Երևան, 1997, էջ 52-60:

³ Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Շամախի և Բաքու քաղաքների հայկական տպագրության պատմությունից: Հայկական տպագրությունը դարերի միջով (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2014, էջ 93-105

⁴ Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 308:

⁵ Տե՛ս Обзорение российских владений на Кавказе (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях) (Талышинское ханство), СПб., 1836, ч. III (Ширванская провинция), с. 155.

⁶ Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Շամախահայերի դերը Արևելյան Այրկովկասի առևտրատնտեսական հարաբերություններում (Հայաստանի քաղաքակրթական ավանդը մետաքսի ճանապարհի պատմության մեջ: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, 21-23 նոյեմբերի 2011, Երևան, 2012, էջ 198-218):

ծում, որի գրեթե ամբողջ կապիտալը գտնվում էր նրանց ձեռքին¹: Շամախիում լայն ճանջում ունեին Լալայան², Ադամյան, Քալանթարյան, Կաճկաճյանց, Դոլուխանյանց, Ավշարյանց, Շահնագարյանց ազնվականական տոհմերը³:

Շամախի քաղաքի ազգաբնակչության բնական աճի վրա խիստ բացասական ազդեցություն են թողել հաճախակի կրկնվող պվերիչ երկրաշարժերը: 1859 թ. տեղի ունեցած աղետալի երկրաշարժի պատճառով, նույն թվականի վերջերին նահանգային կենտրոնական վարչությունը տեղափոխվում է Բաքու⁴, որի հետևանքով Շամախին աստիճանաբար կորցնում է երբեմնի փառքը և նյութական բարեկեցությունը: Ավերումների և տնտեսական անկման հետևանքով հազարավոր անգործ մնացած շամախահայեր թողնում են հայրենի եզերքը և գաղթում Բաքու: Եթե 1873 թ. ընտանեկան ցուցակների տվյալներով Շամախիի հայերի թիվը 5177 (2940 ար., 2237 իգ.) էր⁵. ապա 1897 թ. համառոտաստանյան ա-

¹ Ст'ю Черепанов П., Статистическое описание Шемахинской губернии. Шемаха, Кавказский календарь на 1852 г., Тифлис, 1851, с. 428.

² Շամախի քաղաքի առևտրի, արդյունաբերության և հասարակական կյանքում հայ մելիքական տոհմերից առանձնահատուկ դերակատարություն է ունեցել Լալայան գերդաստանը: Այդ գերդաստանի շառավիղներից Շամախիում և Բաքվում ծավալած իրենց բարերարությամբ հատկապես մեծ ճանաչում էին ձեռք բերել Մարկոս բեկ Լալայանի որդի Պողոս բեկը և նրա 8 որդիները՝ Աթանասը, Հովհաննեսը, Սկրտիչը, Մարգարը, Գևորգը, Հակոբը և Կարապետը (տես Խ. ա.թ.Ս.[Խորեն ալ, քին. Սիրգաբեկյան], Կենսագրական ակնարկ շամախեցի Լալայանց ազնի տոհմի (տես Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, ք. 1-12) : Լալայանները Շամախիում ունեին շքեղ տներ, քարվանատներ, բաղնիք, քաղաքից դուրս կալվածքներ որոնց թվում թաթարաբնակ երկու նշանավոր գյուղ (Ղարաղալի, Արաք Սարուն), ջրաղացներ, վարելատեղեր, արոտատեղեր, այգիներ, ամսրանոցներ, ձմեռանոցներ, որսատեղեր և բազմաթիվ ծառաներ (Քաջբերունի Գ., Բազմամիլիոն ժառանգություն (տես ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, ք. 10):

³ Շամախի ծննդավայր է հայ մեծամուն մի շարք մտավորականների: Այդտեղ են ծնվել երկու քույրերի գավակներ Ալ. Շիրվանզադեն, Հովհաննես Աբեյանը և վերջիններիս մայրերի մորաքրոջ որդի Կոստան Զարյանը, գրականագետ, դրամատուրգ և թարգմանիչ, Լայպցիգի համալսարանը փիլիսոփայության դոկտորի աստիճանով ավարտած Սեդրակ Թառայանը, բանաստեղծ, արձակագիր Վահան Գալֆայանը, գեղեցկատես դերասանուհի Եվգինե Սերբըր (1927 թ. նա Փարիզում հաղթող է ճանաչվել աշխարհի տարբեր երկրների (ԱՄՆ, Գերմանիա, Անգլիա, Իտալիա, Հունաստան, Թուրքիա) միջև գեղեցկուհի կինոդերասանուհու համար կայացած մրցույթում), պարուհի, դերասանուհի, գրող և գրականագետ, Իրանում եվրոպական տիպի առաջին թատրոնի հիմնադիր Սոֆիա Փիրբուդաղյանը, նույն ինքը՝ Արմեն Օհանյանը, Ս. Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ, Ռուսաստանի Վիբորգ քաղաքի դպրոցներից մեկում 1892 թ. նկարչություն դասավանդած Ստեփան Ներսեսովը (Ներսեսյան, 1859-1894), Բաքվում ճանաչված երվյալ առենակալ և փաստաբան Սահակ Տեր-Ստեփանյանց - Գուրգենյանը (Աղվանից) և շատ ուրիշ նշանավոր գործիչներ (տես Ստեփանյան Գ., Շամախի քաղաքի հայերի պատմությունից, էջ 42-43):

⁴ Ст'ю Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. Составил и издал М. С. Шаповуич, Баку, 1914, с. 21, տես նաև Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, под ред. Ад. Берже, т. XII, Тифлис, 1904, с. 398.

⁵ Список населенных мест по сведениям 1873 г., Бакинская губерния. Состав. глав. ред. ак. комитета Н. Зейдлицем, Тифлис, 1879 (6. с.).

ռաջին մարդահամարի տվյալներով քաղաքն ուներ 2515 (1274 ար., 1241 իգ.) հայ բնակիչ¹:

* * *

Դպրոցը, աճող սերնդի կրթության և լուսավորության գործը նահանգի հայ բնակչության առաջնահերթ և հրատապ խնդիրն էր: Մահմեդական հոծ զանգվածով շրջապատված հայ բնակչության համար ուժացումից խուսափելու և ազգային ինքնագիտակցությունը պահպանելու գործում առավել մեծացել էր մայրենի լեզվով գործող դպրոցների դերը: Դրանում իր մեծ դերակատարություն է ունեցել X դ. վերջերին-XI դ. սկզբներին կազմավորված Շամախու հայոց թեմը (երկրամասի հնագույն անվանումով ավանդաբար կոչվել է նաև Շիրվանի թեմ)²: Սկզբնապես թեմի առաջնորդանիստ կենտրոնն էր Սաղիանի Սբ. Ստեփաննոս Նախավկա վանքը, սակայն, հենվելով 1836 թ. մարտի 11-ի «Պոլսեմիտե»-ի սահմանած այն կարգի վրա, որով թեմական կենտրոնները պետք է տեղափոխվեին քաղաք, առաջնորդանիստը Սաղիանից տեղափոխվում է Շամախի, և տեղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին դառնում է մայր եկեղեցի³:

Աներկբա է, որ շամախահայերը կրթական գործին շատ մեծ նշանակություն են տվել հենց սկզբից: Տակավին միջնադարից շամախահայերը ուսումնակրթական սերտ կապեր են ունեցել Սյունյաց մետրոպոլիտական Աթոռի հետ: Ձեռագիր հիշատակարանի վկայության համաձայն Հովհան Որոտնեցու մահվանից հետո (1382 թ.), երբ Տաթևի համալսարանը գլխավորում էր նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին (1346-1411 թթ.), Ջուղայից, Թավրիզից, Սյունիքից և այլ վայրերից ուսանելու եկած 12 աշակերտներից մեկը, որի անունն էր Հունան, Շամախիից էր: Ձեռագիր հիշատակարանում ասվում է. «Այլ մեք դարձցուք ի վեր ի մեծ Գրիգոր Տաթևացին, որ ի վրդովմաց վերին աշխարհին առեալ գաշակերտս իւր ԲԺ (12)-ան... որ էին վարդապետք՝ Մխիթար Տաթևու, Յովհանէս ի վանիցն Հերմոնի, Գալուստ ի Վաղընդեցու, յունան ի Շամախու...»⁴: Այս վկայությունը մեկ այլ խմբագրությամբ տեղ է գտել նաև «Հայսմավուրք»-ում, որտեղ Գրիգոր Տաթևացու և նրա աշակերտ Հունանի մասին ասվում է. «Եւ ուներ ժողովեալ բազում աշակերտս՝ որոյնն Ջունան ի Շամախու»⁵: Տակավին միջնադարից իրենց ազգաշահ գործունեությունն էին ծավալել Շամախուց ոչ հեռու գտնվող Սաղիանի Սբ. Ստեփաննոս Նախավկա և Մեյսարիի Սբ. Աստվածածին վանքերն իրենց վա-

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, LXI. Бакинская губерния. под редакцией Н. А. Труницакого, СПб., 1905, т. 61, с. 1, տե՛ս նաև таблица XIII, с. 53.

² Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Շամախու հայոց թեմի սկզբնավորման հարցի շուրջ, ՀՊԾՀ (տարեկան գիտաժողովի նյութերի ժողովածու), Երևան, 2005, N 3, էջ 870-873:

³ Արիստակէս եպս. Սեդրակեան, Հովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանցի կենսագրութիւնը, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 127-128:

⁴ Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. Բ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 152:

⁵ Գիրք որ կոչի Յայսմատուրք, ապրիլի ԻԷ, Կ. Պոլիս, 1730:

նական դպրոցներով, որոնք հայտնի էին որպես գրչության արգասավոր կենտրոններ¹:

Այսրկովկասը Ռուսաստանին միավորելուց հետո չնայած ցարիզմը վարում էր իրեն հպատակ ժողովուրդների գաղութացման և ուժացման քաղաքականություն, այդուհանդերձ XIX դարի սկզբին և հաջորդ տասնամյակների ընթացքում սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավմանը զուգընթաց կրթական գործի զարգացման համար համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին: Հոգևոր-մշակութային և կրթական կյանքի որոշ աշխուժացում նկատվեց նաև Շամախու հայոց թեմում: Հարկ է նշել, որ նախքան հայկական դպրոցների բացումը, Շամախիում հայ երեխաներն իրենց ուսումը ստացել են արքունի կամ պետական ուսումնարաններում: Ցարական արքունիքի կողմից 1829 թ. օգոստոսի 2-ին հրապարակված «Անդրկովկասյան ուսումնարանների կանոնադրության» հիման վրա ուսումնարաններ բացվեցին նաև Շամախիում, Ղուբայում, Բաքվում և Դերբենդում²: 1838 թ. մայիսի 12-ին ուսումնարան է հիմնվում Շամախիում³, ուր 1858 թ. դրությամբ 144 սովորողներից հայ էր 81-ը⁴: 1866 թ. տվյալներով հայ աշակերտների թիվն արդեն 169 (117 ար., 52 իգ.) էր⁵: 1877 թ. Շամախիում Բաքվի-Դերբենդի տնօրինության իրավասության ներքո բացվում է քաղաքային երկրորդ ուսումնարանը, որտեղ 1895 թ. 138 աշակերտից հայ էր 86-ը (20 գյուղաբնակ, 66 քաղաքաբնակ)⁶: Ուսումնարանի գրադարանի 1343 անուն գրքից հայոց լեզվով գրքերի թիվը 24 էր⁷:

Քննվող ժամանակահատվածում Շամախի քաղաքում գործել են հայկական դպրոցի հետևյալ տիպերը՝ թեմական, ծխական և մասնավոր: Ըստ այդմ՝

ԹԵՄԱԿԱՆ (ՇՄԱԿԱՆ ԱՐԱԿԱՆ) ԴՊՐՈՑ-Այսրկովկասում թեմական դպրոցները կամ հոգևոր սեմինարանները բացվեցին 1836 թ. մարտի 11-ի «Պոլոժենիե»-ի հիման վրա, ըստ որի յուրաքանչյուր ռուսահայոց թեմ պետք է ունենար իր թեմական դպրոցը: Ի տարբերություն ռուսահայոց այն թեմերի, որոնք նյութապես գտնվում էին առավել բարվոք վիճակում և կարճ ժամանակամիջոցում ստեղծեցին թեմական հոգևոր դպրոցներ, Շամախու թեմում այդ գործընթացը տևականորեն ձգձգվեց: Հիմնական պատճառն այն էր, որ թեմը, գտնվելով նյութական սուղ պայմանների մեջ, միջոցներ չէր կարողանում հայթայթել թեմական դպրոցի բացման համար: Ալ. Երիցյանի դիտարկմամբ. «Այդ միջոցներում շատ խեղճ ու անբարեկարգ էր նաև Շամախու կամ Շիրվանի թեմը: Այնտեղ էլ կոնսիստորիան

¹ Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Շամախու Հայոց թեմի Սաղիանի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքի պատմությունը, Երևան, 2007, տե՛ս նաև նույնի՝ Շամախու Հայոց թեմի Մէյարիի Սբ. Աստուածածնի վանքի պատմությունից, «Հայկազեան Հայագիտական հանդես», Պէյրոթ, 2009, էջ 351-357

² Տե՛ս Մանթրոսյան Մ. Արևելահայ դպրոցը XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964, էջ 36-37:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:

⁵ Տե՛ս «Փորձ», Տիֆլիս, Ա տարի, 1876, էջ 156:

⁶ Տե՛ս Описание города Шемаха. Составиль С. П. Зелинский, Тифлис, 1896, с. 25.

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

միայն անունով գոյութիւն ունէր»¹: Թե՛ն 1838 թ. թե՛նական իշխանության կողմից դպրոցի համար արդեն վարձվել էր շենք, սակայն համապատասխան ուսուցիչների բացակայության պատճառով դպրոցի բացումը հետաձգվեց մինչև 1840 թ., երբ գտնուեց 2 ուսուցիչ²: Արևելահայ դպրոցի XIX դարի առաջին կեսի պատմությունն ուսումնասիրած Մ. Սանթրոսյանի դիտարկմամբ. «Շամախու թե՛նական հոգևոր դպրոցը բացվեց և սկսեց գործել որպես ոչ այնքան էլ բարեկարգ և կարգավորված տարրական եկեղեցական դպրոց՝ իր հետագա գոյության տարիներին լավագույն դեպքում բարձրանալով վիճակային հոգևոր դպրոցի մակարդակին»³: Դպրոցը սակայն կարճատև կյանք է ունեցել: Միջոցների անբավարարության պատճառով այն գործեց մինչև 1842 թ.⁴: Էջմիածնի Սինոդի՝ 1842 թ. փետրվարի 2-ի նիստում ընթերցվում է Շամախու թե՛նի կոնսիստորիայի հայտարարությունը՝ «միջոցների պակասության պատճառով թե՛նում հոգևոր ճեմարան բացելու անհնարության մասին»⁵:

Թե՛նական դպրոցի վերաբացումը տեղի է ունենում 1844 թ. մայիսի 28-ին (այլ աղբյուրների տվյալներով՝ 1843թ.) թե՛նի առաջնորդ Մատթևոս եպս. Վեհապետյանի (Երևանցի, 1841 թ. հունիսի 18-1847 թ.) ջանքերով և եկեղեցական մարմինների ու բնակչության հայթայթած միջոցներով⁶: Նկատենք, որ թե՛ն դպրոցը կրում էր թե՛նական անունը, սակայն աննպաստ պայմանների թելադրանքով այն չբարձրացավ ծխականի մակարդակից: Դպրոցն ունեցել է հոգաբարձուների խորհուրդ, որի նախագահը դպրոցական կանոնադրության համաձայն ծխական քահանան էր: Դպրոցի ուսումնական վարչությունը բաղկացած էր մեկ ավագ և երեք ուսուցիչներից⁷: Դպրոցում ավանդվել են հայերեն և ռուսերեն ընթերցանություն, վայելչագրություն, քերականություն, ճարտասանություն, երգեցողություն, թվաբանություն, պատմություն, աշխարհագրություն և սրբազան պատմություն⁸: Հետագայում նույնպես դասավանդվել են այդ առարկաները: 1846 թ. տվյալներով դպրոցն ունեցել է 30 աշակերտ⁹:

Հիմնադրումից ի վեր դպրոցը գործել է նյութական ծանր պայմաններում: Ուստի թե՛նի առաջնորդ Մատթևոս եպիսկոպոսը դրամական անհրաժեշտ օգնության համար պարբերաբար դիմել է Էջմիածնի Սինոդին: Սակայն Էջմիածնից

¹ Երիցեանց Ալ., Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք XIX դարում, մասն Բ, Թիֆլիզ, 1895, էջ 477:

² Տե՛ն Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 283:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ն ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 7, գ. 516, ք. 647-648:

⁵ Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 283:

⁶ Տե՛ն Դուկասեանց Հ., Բողոքականութիւն Կովկասու Հայոց մէջ (պատմական նիւթեր), Թիֆլիս, 1886, էջ 44:

⁷ Տե՛ն Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Մուրք Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախույ թե՛նի, Տիֆլիս, 1896, էջ 296:

⁸ Տե՛ն ՅԵԼՍԻՍԿԱՆ Ը., նշվ. աշխ., ց. 26, տե՛ն նաև Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 284:

⁹ Տե՛ն Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 284:

դրամական օգնություն ստանալու բոլոր փորձերն ապարդյուն են անցել: Կամավոր նվիրատվությունների գումարը երեք տարվա ընթացքում ընդամենը կազմել է 947 ռ¹: Ձախողվել են նաև աշակերտներից ուսման վարձ հավաքելու փորձերը, ինչի հետևանքով շատ աշակերտներ հեռացել են դպրոցից²: Դպրոցը թեև գտնվում էր ծայրաստիճան վատթար պայմաններում, այսուհանդերձ այն շարունակել է իր կենսագործունեությունը և փակվել է 1851 թ.³:

Դպրոցի գործունեության երկրորդ շրջանը սկսվում է 1858 թ.⁴ Էջմիածնի Սինոդի 1857 թ. նոյեմբերի 8-ի հրամանով՝ «ծխական հոգևոր ուսումնարան» անվամբ⁵: Ազգագրագետ, պատմաբան ու տնտեսագետ, երկրագործության նախարարության պաշտոնյա Ստեփան Ջելինսկին (Մկրտչյան) Շամախի քաղաքի համառոտ նկարագրության մեջ նույն թվականի դրությամբ դպրոցը նշում է ոչ որպես թեմական, այլ՝ երկդասյա եկեղեցական-ծխական⁶: Դպրոցի գործունեությունը որոշակի կանոնակարգված հիմքի վրա է դրել թեմի առաջնորդ Դանիել արքեպս. Շահնագարյանը (Տարոնեցի, 1863-1868 թթ.): Թեմակալի նախածեռնությամբ առաջին անգամ կազմվել է դպրոցի կանոնադրությունը, ընտրվել են հոգաբարձուներ, հրավիրվել են համապատասխան ուսուցիչներ, սկսել են կանոնավոր գործել դպրոցի հաշվապահական գործառույթները և այլն⁷:

Դպրոցը պահվել է եկեղեցական հասույթներով, «Բաքվի Հայոց Մարդասիրական ընկերության» նպաստով, ծխականների և մասնավոր անձաց նվիրատվություններով⁸: Դպրոցին պարբերաբար նվիրատվություններ են կատարել բարերարներ Մարգարա Կաճկաճյանցը, Գևորգ Բեկ-Ներսիսյանցը, թիֆլիսեցի մեծահարուստ Անտոն Դորդանյանը⁹ և այլք: Դպրոցին 1866 թ. 251 ռ. չափով օգնություն էր հատկացրել նաև Աստրախանի հայոց թեմի հայությունը¹⁰:

Դանիել արքեպս. Շահնագարյանցին հաջորդած Անդրեաս արքեպս. Անդրեասյանը (Պոլսեցի, 1869-1874 թթ.) 1870 թ. նպատակադրվում է ծխական դպրոցը վերածել թեմականի: Այդ նպատակով թեմակալը դրամական հանգանակություն է կատարում Բաքու, Դերբենդ և Ղուբա քաղաքների հայերի շրջանում¹¹: 1870 թ. մի խումբ հայ բարերարների կողմից դպրոցի շենքում հիմնվում է քաղաքի երկսեռ դպրոցների գրադարանը, որի ցուցանակի վրա գրված էր.

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 221, ք. 362-363:

³ Տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարան, կաթ. դիվան, քոթ. 124, վավ. 359, տե՛ս նաև Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 284:

⁴ Խուրդյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թթ. (ժամանակագրությունը հավելյալ մանրամասներով), Երևան, 1987, էջ 459:

⁵ Տե՛ս Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 284:

⁶ Տե՛ս Зелинский С., նշվ. աշխ., с. 26.

⁷ Տե՛ս Դուկասեանց Հ., նշվ. աշխ., էջ 103:

⁸ Տե՛ս «Արարատ, 1876, N 9, էջ 117, տե՛ս նաև Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 296-297:

⁹ Տե՛ս «Արարատ», 1870, N ԺԱ, էջ 307:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, ք. 74:

«Библиотека армянских духовных учения»¹: Գրադարանը կարճ ժամանակամիջոցում այնքան է բարգավաճում և հարստանում նորանոր գրքերով, որ «...նոյն իսկ քաղաքային դպրոցի (որ ուներ բաւականին հարուստ գրատուն) ուսուցիչների նախանձն էր շարժում»²: Գրադարանը ղեկավարել է գրադարանապետը: Գրքերը կնքվել են երկսեռ դպրոցների և գրատան կնիքներով: Գրադարանն ունեցել է նաև իր ընթերցարանը³: Անշուշտ, գրադարանի ամկայությունը մեծապես նպաստել է ուսումնական գործի արդյունավետության բարձրացմանը:

Անդրեաս արքեպս. Անդրեասյանի՝ Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցուն ներկայացված զեկուցագրում ասվում է, որ 1873 թ. դպրոցն ունեցել է 73 աշակերտ, իսկ արդեն 1874 թ.՝ 7 ուսուցիչ, 124 աշակերտ⁴: 1877 թ. ուսուցիչների թիվը նվազել է՝ հասնելով 3-ի, իսկ աշակերտներինը՝ 79-ի⁵: 1881 թ. դպրոցի շինության այրվելու պատճառով դասերն անցկացվել են ամառնորդարանի վերնահարկում⁶: Դպրոցը գործել է ծանր և սուղ պայմաններում ուստի և չի կարողացել բարձրանալ ծխականի մակարդակից: 1885 թ. դպրոցը փակվել է⁷ և վերաբացվել է 1886 թ., որից հետո դպրոցը պաշտոնապես դասվել է ծխական դպրոցների շարքին և շարունակել է գոյություն ունենալ թեմի աղքատիկ եկամուտների հաշվին⁸: 1888-89 ուստարվա վիճակագրական տեղեկագրում դպրոցը նշված է ոչ որպես թեմական, այլ «Տղայոց երկդասյան ուսումնարան»⁹: Այսինքն ուներ հնգամյա դասընթաց: Հաջորդ՝ 1889-90 թթ. ուստարում դպրոցն ուներ 80 աշակերտ, որից 47-ը՝ վճարովի, 33-ը՝ ձրի հիմունքներով¹⁰: Ըստ սոցիալական կազմի 1-ը եղել է հոգևորականի, 6-ը՝ աստիճանավորի, 3-ը՝ ազնվականի, 36-ը՝ վաճառականի, 30-ը՝ արհեստավորի, 4-ը՝ հողագործի ընտանիքից¹¹: Նույն ուստարում դպրոցում դասավանդել և տքնաջան աշխատանքով դպրոցի վերելքին իրենց լուծան են ներդրել բազմամյա մանկավարժներ Կարապետ սրկ.

¹ Տե՛ս Գրատեր [Գրաբեգին Լևոնյան], Շամախի: Գրադարանի խնդիրը, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1894, յունիսի 3 (15), N 62:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 296:

⁴ Տե՛ս «Դպրոց», Վաղարշապատ, 1875-1876, N 4, էջ 134:

⁵ Տե՛ս «Արարատ», 1878, N ԺԱ-ԺԲ, էջ 455:

⁶ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 297:

⁷ Տե՛ս Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԶ: Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Սկրտչեան (1866-1915): Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, Երևան, 2006, էջ 405:

⁸ Տե՛ս Երկանյան Վ., Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905), Երևան, 1970, էջ 54:

⁹ Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկութիւնք եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց Հայոց, յընթացս 1887-88 ուսումնական ամի, Վաղարշապատ, 1889, էջ 113, տե՛ս նաև Շամախուց, «Նոր Դար», Թիֆլիս, 1891, յունարի 15, N 6:

¹⁰ Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկութիւնք եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց Հայոց, յընթացս 1889-98 ուսումնական ամի, Վաղարշապատ, 1891, էջ 102, տե՛ս նաև Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 162:

¹¹ Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկութիւնք եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց Հայոց, յընթացս 1889-98 ուսումնական ամի, էջ 102:

Տեր-Հովակիմյանը (կրոն և երգեցողություն: Ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը), Ալեքսանդր Շավարշյանը (հայոց լեզու, բնագիտություն և թվաբանություն: Ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը), Պատվական Հովհաննիսյանը (հայոց լեզու և թվաբանություն: Ավարտել է Արցախի թեմական դպրոցը), Աստվածատուր Աստվածատուրյանը (ռուսաց լեզու: Ավարտել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը), Աթանաս Եզանյանը (հայոց լեզու և թվաբանություն: Ավարտել է Երուսաղեմի ժառանգավորաց դպրոցը)¹ և Խ. Փանյանը²: Կարապետ սրկ. Տեր-Հովակիմյանի տարեկան աշխատավարձը կազմել է 450 ռ., իսկ մյուսներինը՝ 400 ռ.³:

1895 թ. դպրոցը դարձյալ փակվել է⁴: Թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի (1887 թ. հունվարի 23-1894 թ. հունիս) նախածեռնությամբ և աստենադպիր Աբրահամ բեկ-Շահվերդյանցի օժանդակությամբ ու հսկողությամբ դպրոցի նախկին տեղում 1890 թ. կառուցվում է նոր շենքը⁵: Այդ տարիներին դպրոցի գրադարանն ունեցել է 6 ձեռագիր և 450 հայերեն և ռուսերեն տպագիր գրքեր⁶: Տարբեր տարիներին թեմական դպրոցին նվիրատվություններ են կատարել բարերարներ Կարապետ Լալայանցը, Կարապետ Քալանթարյանցը, Նիկոլայ Կաճկաճյանցը, Բաղդասար Նազարյանցը և Մարտիրոս Միրզաբեկյանցը⁷: Դպրոցին կտակով նյութական միջոցներ է տրամադրել (300 ռ.) Բաբվի Աբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ավ. քին. Թադևոս Բուդաղյանցը⁸, և շամախեցի Աղաբաբա Լալայանը (2000 ռ.)⁹: Ի դեպ, վերջինիս կտակում մնացած 5000 ռուբլով կտակակատար Լալայանները մտադիր են եղել Շամախու հին եկեղեցու ավերակների տեղում հիմնել հայոց դպրոց¹⁰:

Հետագա ժամանակներում, երբ դպրոցը հայտնվել էր նյութական անմխիթար վիճակում, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցը ծրագրում է դպրոցը Շամախուց տեղափոխել Բաքու և այդտեղ բացել թեմական նոր դպրոց, որի մասին 1893 թ. դեկտեմբերի 20-ին գրությամբ հայտնել է Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցուն: Մտավախություն ունենալով, որ Շամախուց և հարակից գյուղերի երեխաները ի վիճակի չեն լինելու զալ Բաքու, խնդիրն այդպես էլ մնում է առկախ: 1895 թ. դրությամբ դպրոցն ունեցել է 5 ուսուցիչ. 127 աշակերտ¹¹: Նույն թվականին

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Գրասեր [Գարեգին Լևոնյան], Շամախի: Գրադարանի խնդիրը, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1894, յունիսի 3 (15), N 62:

³ Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկությունք եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց Հայոց, յընթացս 1889-98 ուսումնական ամի, էջ 102:

⁴ Տե՛ս Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԶ, էջ 405:

⁵ Տե՛ս Սմբատեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 297:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 296:

⁷ Տե՛ս «Արարատ», 1871, N Ե, էջ 52:

⁸ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1885, հուլիսի 21, N 3, էջ 38:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, փետրվարի 5 (7), N 15:

¹¹ Տե՛ս Зѳлискан С., նշվ. աշխ., с. 26.

դպրոցի գրադարանն ուներ 1323 կտոր գիրք, որից հայերեն՝ 853, ռուսերեն՝ 464, այլ լեզուներով՝ 6¹: 1896 թ. դպրոցը դարձյալ փակվել է²:

Ստահոգ դպրոցի վերաբացմամբ, Մկրտիչ Ա Վանեցին 1896 թ. հոկտեմբերի 27-ի կոնդակով դիմում է Բաքվի հայ մեծահարուստներին և ակնկալում վերջիններիս նյութական աջակցությունը³: Կաթողիկոսը մտադրվել էր դպրոցը վերաբացել որպես թեմական և այն Շամախուց տեղափոխել Բաքու: 1896 թ. Դպրոցի վերաբացման աշխատանքները կազմակերպելու նպատակով կաթողիկոսի հրահանգով Բաքու է մեկնում եկեղեցական-կրթական գործի եռանդուն գործիչ Խորեն եպս. Ստեփաննեն: Այդ առիթով շամախահայերը 400-ից ավել ստորագրությամբ նամակ են հղում կաթողիկոսին՝ խնդրելով դպրոցը բացել ոչ թե Բաքվում, այլ Շամախիում: Նամակում ասվում էր. «Ամենիս սրտագին բաղձանքն է մեր ճգնաժամի օրերում գեթ բացված տեսնել Շամախում մեր միակ մխիթար յույս ու ապավեն թեմական դպրանոցը հենց տարվույս սեպտեմբերից սկսած»⁴: Ի դեպ, թեմական դպրոցը Շամախուց Բաքու տեղափոխելու խնդիրն այդ օրերին լայն քննարկման առարկա էր դարձել նաև մամուլում: Հասարակական գործիչ Ավ. Արասխանյանը գտնում էր, որ դպրոցը Շամախուց պետք է տեղափոխվի Բաքու՝ այդ քայլը պայմանավորելով այն հանգամանքով, որ խիստ նվազել էր Շամախի և Գյոքչա գավառներ հայ աշակերտների թիվը, այնինչ Բաքվում կարող էին սովորել նաև այդտեղ հաստատված շամախեցի և գյոքչայեցի երեխաներ: «Ինչ է Շամախու հասարակութիւնը,- գրում էր Ավ. Արասխանյանը,- եթէ ոչ մի յետամնաց ժողովուրդ, որի ամենակենդանի ոյժերի առաջին գործ է լինում թողնել այդ քաղաքը և հաստատուել Բաքում: Ինչ ունի Շամախու հայ հասարակութիւնը, համեմատութեամբ Բաքւի»⁵: Վերաբացվող թեմական դպրոցը Շամախուց Բաքու տեղափոխելը նպատակահարմար է համարել նաև Ալ. Շիրվանզադեն⁶: Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ դպրոցի՝ Բաքու տեղափոխման հարցը լայն քննարկման առարկա է դարձել նաև հետագա ժամանակներում՝ թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի (1914 թ. մարտի 31-1915 թ. նոյեմբերի 19) օրոք⁷, ընդհուպ նաև 1917 թ.⁸ թեմի հաջորդ առաջնորդ Բագրատ եպս. Վարդազարյանի (1916 թ. նոյեմբերի 24-1920 թ.) օրոք: Հարկ է նշել, որ թեմական

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Խոտոյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 458:

³ Տե՛ս Արասխանեանց Ա., Նոր թեմական դպրանոցների խնդիրը, «Մուրճ», 1896, N 10-11, էջ 1386, տե՛ս նաև «Մշակ», Թիֆլիս, նոյեմբերի 9, 1896, N 128:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 350, թ. 65-66, տե՛ս նաև Արասխանեանց Ա., Նոր թեմական դպրանոցների խնդիրը, «Մուրճ», 1896, N 10-11, էջ 1386, տե՛ս նաև Երկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 213:

⁵ Արասխանեանց Ա., Նոր թեմական դպրանոցների խնդիրը, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1896, N 10-11, էջ 1386:

⁶ Տե՛ս «Տարագ», Թիֆլիս, 1896, N 46, էջ 726-727:

⁷ Տե՛ս Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԶ, էջ 382-387:

⁸ Տե՛ս Գարագաշ Ա., Շամախեցիների ժողովը առաջնորդարանում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1917, մարտի 12 N 54:

դպրոցի բացումը Բաքվում խափանվեց ցարական իշխանությունների կողմից: Այդ տարիներին դպրոցական կյանքի որոշ աշխուժացումը և հայ ժողովրդի առաջադիմության և լուսավորության ձգտումը ռուս պաշտոնյաների սրտով չէն: Գ. Գոլիցինի կառավարչապետության տարիներին նոր ուժգնությամբ դրսևորվեց հայերին դավանափոխելու քաղաքականությունը¹: Ուստի, 1896 թ. դեկտեմբերի 19-ին ներքին գործոց նախարար Ի. Գորենիկինը առանց պատճառները հայտնելու Մկրտիչ Ա Վանեցուն հայտնում է, որ «ներկայումս ծայր աստիճան աննպատակահարմար է թեմական դպրոցի բացումը ...»²:

Դպրոցը վերաբացելու և այն թեմական աստիճանի բարձրացնելու ուղղությամբ քայլեր է ձեռնարկել նաև Շամախու թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Այվազյանը (1896 դեկտեմբերի 20-1898): Թեմական կողմից 1898 թ. կազմվում է դպրոցի ծրագիրը և ներկայացվում էջմիածնի Սինոդին, որպեսզի վերջինս ներկայացնի կառավարությանը՝ ի հաստատում: Մկրտիչ Ա Վանեցին, շարունակելով թեմական դպրոցի վերաբացման ուղղությամբ ծավալած բուռն գործունեությունը, 1899 թ. փետրվարի 24-ին թիվ 267 կոնդակով շտապ կարգով ներկայացրել է «Բարձրագոյն հաստատութեան Շամախու թեմական դպրանոցի կանոնադրութիւնը», սակայն, քանի դեռ ծխական դպրոցները մնում էին փակված վիճակում, թեմական դպրոցի բացումը մնում էր անորոշության մեջ³:

Շամախիում ծխական դպրոցն առաջնորդարանի շենքում վերաբացվեց միայն 1905 թ.՝ Ա և Բ դասարաններով, իբրև՝ «սկզբնավորութիւն ապագայ Թեմ.[ական] դպրանոցի»⁴:

Ամփոփելով նշենք, որ այդպես էլ թեմական աստիճանի չբարձրացված Շամախու արական ծխական դպրոցը թեմի կրթամշակութային կյանքում յուրովի դերակատարություն է ունեցել: Այստեղ են սկզբնական կրթություն ստացել և թեմում հետագայում հոգևոր ծառայության անցել մեծ թվով քահանաներ և եկեղեցական-ծխական դպրոցների ուսուցիչներ⁵:

ՍԲ. ՍԱՆԴԽՏՅԱՆ ՕՐԻՈՐԴԱՑ ԵՐԿՐԱՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑ-Հարկ է նշել, որ ուսումնական գործում շամախահայերը մեծ տեղ են հատկացրել նաև աղջիկների կրթության հարցերին: Այդ է վկայում Շամախուց Հովհ. Միրզաբեկյանի «Արարատ» ամսագրին տված մի հաղորդման հետևյալ հատվածը. «Յուսալի է ևս Շա-

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես- XIX դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 599

² Երկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 214:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, ք. 75:

⁴ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԶ, էջ 353: Թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի՝ Էջմիածնի Սինոդին 1914 թ. սեպտեմբերի 14-ին հղած գրությունից պարզվում է, որ դպրոցը դեռևս չէր վերածվել թեմականի (տե՛ս նույն տեղում, էջ 367-368): 1917 թ. դրությամբ շարունակում էր գործել որպես եկեղեցական-ծխական դպրոց (տե՛ս Զօսեան Յ., Շամախի, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, փետրարի 24, N 40):

⁵ Շամախու հայոց թեմական դպրոցի հանգամանալից քննությունը տե՛ս Ստեփանյան Գ., Համառոտ ակնարկ Շամախու թեմական դպրոցի պատմությունից (XIX դ.-X դ. սկիզբ): Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), հ. 7, Երևան, 2006, էջ 67-74:

մախույ հայ ժողովուրդից, որ պետք է զբաղվի ժամանակիս պահանջման համեմատ ուշադրութեան արժանաւոր այն հասարակաց խնդրոյն, որ կվերաբերի իրանց օրիորդական ուսումնարանին, անտարակոյս լինելով, թէ՛ պատրաստելու է նա ողջախոհ, և զուակաց բարոյապէս և բնականապէս օգուտը և վնասը ճանաչող Աստուածապաշտութեամբ սնուած մայրեր»¹:

Շամախիում իգական դպրոցը հիմնվել է 1867 թ. (այլ աղբյուրներով՝ 1869 թ.²)՝ թեմի առաջնորդ Ղանիել արքեպս. Շահնագարյանցի (Տարոնեցի, 1863-1868) օրոք³: Դպրոցը տեղավորված է եղել եկեղեցապատկան սեփական տներին մեկուսիքով⁴: Դպրոցի ուսումնական վարչությունը բաղկացած էր մեկ ավագ և երեք ուսուցչուհիներից⁵: Ի դեպ, ստեղծվող իգական դպրոցները մեծ մասամբ եկեղեցական-ծխական էին, արականից մի փոքր ավելի սեղմված ծրագրով, որտեղ ավանդվում էին նաև հատուկ առարկաներ⁶: Այդտեղ ավանդվել են կրոն, հայոց պատմություն, աշխարհագրություն և բնագիտություն, գծագրություն, ռուսաց լեզու, թվաբանություն, ազգային և եկեղեցական երգեցողություն, հայոց և ռուսաց վայելչագրություն և ձեռագործություն⁷: Բացված տարում դպրոցն ունեցել է ընդամենը 12 աշակերտ⁸: 1868 թ. դպրոցը նյութական անհրաժեշտ միջոցների բացակայության պատճառով գտնվել է վատթար պայմաններում: Դպրոցին նյութական անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերելու նպատակով Շամախու թեմի հաջորդ առաջնորդ Անդրեաս արքեպս. Անդրեսայանը (Պոլսեցի, 1869-1874) 1869 թ. հունիսի 22-ին Շամախու թեմական դպրոցի դահլիճում տեղի հասարակության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրում է ժողով, ուր և որոշվում է Շամախիում կազմակերպել մի ընկերություն, որը պետք է նյութապես ապահովեր իգական ուսումնարանի գոյությունը: Ինչպես ասվում է «Արարատ» ամսագրում. «...անցեալ 1869 թուականում բացեց (Անդրեաս արքեպս. Անդրեսայանը,- Գ. Ս.) մի թեթև և դիրին եղանակ ժողովրդեան ձեռնատու և նպաստամատուց լինելու յիշեալ դպրոցին, որով ինքեանք աւելի ծանրութիւն չզգալով կարողանան գէթ գոյութեան մէջ պահել իրանց ուսումնարանը-իրանց լուսաւորութեան առիթը»⁹:

Ընկերության կանոնադրության 1-ին կետի համաձայն հանգանակված գումարը պետք է լիներ 3 ռ. արծաթից ոչ պակաս, 2-րդ կետով հանգանակվող գումարը պետք է վճարվեր դպրոցի հոգաբարձության միջոցով՝ կանխիկ կամ 4-րդ ամսի վերջում, 3-րդ կետով յուրաքանչյուր հանգանակող դպրոցի հոգաբարձության կողմից ստանում է ապահովագիր, և վերջին՝ 4-րդ կետով՝ ընկերության

¹ «Արարատ, 1870, N Բ, էջ 277:

² Տե՛ս ՅԵԼՍԻՍԿԱՆ Ը., նշվ. աշխ., շ. 26.

³ Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, հոկտեմբերի 1, 1869, N 47, էջ 330-331:

⁴ Տե՛ս ՅԵԼՍԻՍԿԱՆ Ը., նշվ. աշխ., շ. 26.

⁵ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 296:

⁶ Տե՛ս Երկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 51:

⁷ Տե՛ս «Արարատ, 1876, N Գ, էջ 117:

⁸ Տե՛ս Խուդոյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 459:

⁹ Տե՛ս «Արարատ, 1870, N Բ, էջ 276:

անդամները պարտավորվում էին կանոնադրությունը կատարել սրբորեն և անխախտ¹: Դպրոցի՝ 1873-1874 թթ. հաշվետվությունից երևում է, որ հիշյալ ընկերությունը ունեցել է 7 անփոփոխ անդամ, 30՝ տարեկան անդամ և 24՝ խնամակալ կանայք: Միաժամանակ սահմանված է եղել, որ անփոփոխ անդամները պարտավոր էին դպրոցի օգտին մուծել 100-ական ռուբլի, իսկ տարեկան անդամները՝ յուրաքանչյուր տարի 10-ական ռուբլի, խնամակալ տիկնայք՝ տարեկան 5-ական ռուբլի²: «Արարատ» ամսագրում հարատարակված ցուցակից հետևում է, որ 1870 թ. փետրվարի 7-ի տվյալներով դպրոցի օգտին հանգանակել էին 89 հոգի, իսկ հանգանակված գումարը կազմել է 521 ռ.³: Տարեցտարի հանգանակված գումարներով հնարավոր է եղել ապահովել դպրոցի ուսումնական բնականոն գործընթացը: Դպրոցն ունեցել է նաև իր երգչախումբը, որի ղեկավարն էր Բաղդասար սարկավազը⁴: 1873 թ. դպրոցն ունեցել է մեկ նախապատրաստական և մեկ առաջին դասարան, 4 ուսուցիչ, 41 աշակերտ⁵: 1874 թ. աշակերտների թիվը աճել է՝ հասնելով 61-ի, դրան հակառակ 2-ով նվազել է ուսուցիչների թիվը⁶: Նույն թվականի տվյալներում դպրոցի նախնական դասարանն ունեցել է 1 ուսուցիչ, 65 աշակերտ⁷: 1875 թ. աշակերտների թիվը դարձյալ նվազել է՝ հասնելով 58-ի, ուսուցիչների թիվը մնացել է նույնը՝ 2 հոգի⁸: 1877 թ. դպրոցն ուներ 4 ուսուցիչ, սակայն նվազել էր աշակերտների թիվը՝ հասնելով 53-ի⁹: Դպրոցը չի ունեցել իր սեփական գրադարանը և օգտվել է թեմական դպրոցի գրադարանից¹⁰:

Դպրոցի շենքի խարխուլ լինելու պատճառով Շամախու թեմի առաջնորդ Թադևոս արքեպս. Չյունականը (1876-1880 թթ.) 1879 թ. ձեռնարկում է նոր շինության աշխատանքերը: Թեմակալի միջնորդությամբ զավառապետ Ստարցևը հատկացնում է շինության համար նոր հողատարածք: Դպրոցի կառուցմանը նյութապես աջակցել են Համազասպ վրդ. Համազասպյանցը, դպրոցի վերակացու և հոգաբարձու Հովհաննես Խալաֆյանցը¹¹, շամախեցի մեծահարուստ Պավել Շամիրի Սելիք-Բեգլարյանցը, Լալայան եղբայրները և Քալանթարյանները¹²: Դպրոցի նոր շինության աշխատանքներն ավարտվել են 1880 թ.¹³:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 277:

² Տե՛ս Խոտոբյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 459:

³ Տե՛ս «Արարատ», 1870, N Բ, էջ 277-278:

⁴ Տե՛ս «Արարատ», 1870, N Բ, էջ 283:

⁵ Տե՛ս «Արարատ», 1873, N Ե, էջ 189-190:

⁶ Տե՛ս «Արարատ», 1874, N Դ, էջ 147:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս «Արարատ», 1875, N Բ, էջ 155:

⁹ Տե՛ս «Արարատ», 1878, N ԺԱ-ԺԲ, էջ 455:

¹⁰ Տե՛ս Зелинский С., նշվ. աշխ., с. 26.

¹¹ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 297:

¹² Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1880, օգոստոսի 27, N 149:

¹³ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 297:

1885 թ. դպրոցն արդեն երկդասյա էր: Սակայն նույն թվականին դպրոցը փակվել է և վերաբացվել է 1886 թվականին: 1889-90 թթ. ուս. տարում դպրոցն ուներ 49 աշակերտ, որից 46-ը՝ վճարովի, 3-ը՝ ձրի հիմունքներով¹: Ըստ սոցիալական կազմի 4-ը եղել է աստիճանավորի, 3-ը՝ ազնվականի, 27-ը՝ վաճառականի, 14-ը՝ արհեստավորի, 1-ը՝ հողագործի ընտանիքից²: Օրիորդաց դպրոցում դասավանդել են արական դպրոցի ուսուցիչները: 1889-90 թթ. ուս. տարում թե՛ արական և թե՛ իգական դպրոցները միասին ունեցել են 1 ավագ ուսուցիչ, 4 ուսուցիչ և 1 վարժուհի³: 1895 թ. աշակերտների թիվն արդեն հասնում էր 78-ի⁴: Դպրոցը պահվել է եկեղեցական հասույթներով, ծխականների և մասնավոր անձաց նվիրատվություններով, թատերական ներկայացումներից ստացված գումարներով, աշակերտուհիների ձեռագործ աշխատանքների վաճառքով և «Բաքվի Հայոց Մարդասիրական ընկերության» նպաստով⁵: Ընդհանուր առմամբ, 1887-1895 թթ. ընթացքում «Բաքվի Հայոց Մարդասիրական ընկերությունը» դպրոցին տարեկան տրամադրել էր 1500 ռ. օգնություն⁶: 1895 թ. դպրոցն ունեցել է 78 աշակերտ, 1 ուսուցչուհի և թեմական դպրոցի 3 ուսուցիչ⁷: 1896 թ. դպրոցը դարձյալ փակվել է: Վերաբացվել է միայն 10 տարի անց՝ 1905 թ.⁸:

ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԻՐԱԿՆՕՐՅԱ ԴՊՐՈՑ - Հիմնվել է 1881 թ. Շամախու թեմական դպրոցին կից, տեղի դպրոցի ուսուցիչ և տեսուչ Ա. Գալստյանի ղեկավարությամբ: Այդտեղ շաբաթը երեք անգամ հանրության համար դասախոսություններով հանդես են եկել թեմական դպրոցի ուսուցիչները⁹: Դպրոցը գործել է երկու տարի:

Շամախիի հայ բնակչության կրթական կյանքում ոչ պակաս կարևոր դեր են խաղացել նաև մասնավոր դպրոցները, որտեղ հիմնականում սովորեցնում էին տառաձանաչություն, գրել, կարդալ և մի քանի շարականներ: Այսրկովկասի քաղաքացիական իշխանությունների՝ 1834 թ. կազմած մասնավոր դպրոցների ցուցակում նշվում է, որ Շամախին ունեցել է 8 հայկական դպրոց՝ 8 ուսուցիչ և 83 աշակերտ¹⁰: Մասնավոր դպրոցները Շամախիում գործել են մինչև 1834 թ. և փակ-

¹ Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկությունք եկեղեցական-ժխական ուսումնարանաց Հայոց, յընթացս 1889-98 ուսումնական ամի, էջ 102, տե՛ս նաև Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 162:

² Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկությունք եկեղեցական-ժխական ուսումնարանաց Հայոց, յընթացս 1889-98 ուսումնական ամի, էջ 102:

³ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 162:

⁴ Տե՛ս Краткий исторический очерк состояния и деятельности Бакинского человеколюбиваго общества во имя св. Григория просветителя Армении съ 1854 по 1896 гг., Состав. член совета общества секретар А. Калустянци, Баку, 1896, с. 24.

⁵ Տե՛ս «Արարատ, 1876, N Գ, էջ 117, տե՛ս նաև Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 296-297:

⁶ Տե՛ս Краткий исторический очерк состояния и деятельности Бакинского человеколюбиваго общества..., с. 23-24.

⁷ Տե՛ս Зелинский С., նշվ. աշխ., с. 26.

⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 572, թ. 4:

⁹ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1882, հունիսի 9, N 101:

¹⁰ Տե՛ս Սանթրոսյան Մ. նշվ. աշխ., էջ 282:

վել Այսրկովկասի կառավարչապետ Ի. Պասկևիչի կարգադրությամբ¹: Կասպիական մարզի վարչության՝ 1842 թ. օգոստոսի 14-ի՝ Վրաստանի կառավարչապետին ուղղված զեկուցագրում ասվում է, որ Շամախի քաղաքում գործում էր հայկական 1 մասնավոր դպրոց՝ 20 աշակերտով²: Աղբյուրներում սակավ տեղեկություններ են պահպանվել 60-70-ական թվականներին Շամախիում գործած հետևյալ երկու դպրոցների մասին:

ՏԵՐ-ԱՎԱՆԵՍԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ-Հիմնադրման վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Հայտնի է, որ մեկ տարի՝ 1866 թ. այդ ուսումնարանում է սովորել Ալ. Շիրվանզադեն, ապա տեղափոխվել թեմական դպրոց, ուր այդ ժամանակ դասավանդում էր Գասպար վարժապետը³: Սակայն Շիրվանզադեն այստեղ էլ երկար չի մնում. հոր հորդորով մտնում է ռուսական գավառական երկդասյան դպրոցը⁴: Գրողն «Իմ կյանքից» հուշերում հետևյալ ուշագրավ նկարագրությունն է թողել կիսագրագետ Տեր-Ավանեսի և նրա դպրոցի մասին: «Ղա (Տեր-Ավանեսը - Գ. Ս.) մի հասարակ գյուղացի էր եղել, եկել էր մեր քաղաքը, գրել կարդալ սովորել և եկեղեցում տիրացու դարձել: Թե ինչպես էր քահանա ձեռնադրվել, աստված գիտե: Գլխավորն այն է, որ ինքը հազիվհազ ավետարանը կարդալ գիտեր, ուսումնարան էր բաց արել և դաս էլ էր տալիս մեզ, ամեն մեկիցս վերցնելով ամիսը մի ռուբլի:

Եվ ինչ դաս, «այբ, ժե, ճե, ռա, բեն, ինի, մեն, սե» և այլն, բայց այն էլ ասեմ, որ մեծ աշակերտները կարդում էին սաղմոսագիրք, ավետարան, ավելի ուսյալները՝ աստվածաշունչ, մինչև անգամ ճարտասանություն:... Տեր-Ավանեսի ուսումնարանում սեղաններ չկային, մենք նստում էինք հատակի վրա ծալապատիկ»⁵: Դպրոցի հետագա գործունեության վերաբերյալ այլ տեղեկություններ մեզ հայտնի չեն:

ՀԱՔՅԱԼ ՎԱՐՃԱՊԵՏԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ-Հիմնադրման վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Հայտնի է միայն, որ այն գործել է 1860-ական թվականներին, Հաքյալ անունով վարժապետի տան կից սենյակներից մեկում⁶: Այդ դպրոցում կարճ ժամանակով ուսանել է ապագա մեծ դերասան Հովհաննես Աբելյանը, ում հուշերում ասվում է. «Նա (Հաքյալ վարժապետը - Գ. Ս.) հաստատել էր ուսումնարանը իր բնակարանին կից սենյակներից մեկում, ուր գետնին շարան-շարան նստոտում էին աշակերտները, իրանց տանից բերած կապերտի կտորների վրայ»⁷: Դպրոցի հետագա գործունեության այլ տեղեկություններ հայտնի չեն:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 283:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս Հին թուրքեր: Նիսբեր Շիրվանզադեի մասին, «Վէմ», Փարիզ, 1935, Դ տարի, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, թիւ 4, ԺԲ, էջ 90:

⁴ Տե՛ս Շիրվանզադե, Իմ կյանքից, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1959, էջ 167, 181, տե՛ս նաև Շիրվանզադե, Կյանքի բովից, Երկեր հինգ հատորով, հ. 5, Երևան, 1988, էջ 11:

⁵ Նույն տեղում, էջ 167, 171:

⁶ Տե՛ս Մելիքսեթյան Ս., Հովհաննես Աբելյան: Կյանքը գործունեությունը, Երևան, 1954, էջ 10:

⁷ Մարդանեան Ֆ., Յովհաննես Աբելեան (Կենսագրական տեղեկություններ), Թիֆլիս, 1907, էջ 2:

Նշենք, որ թե՛ Տեր-Ավանեսի և թե՛ Հաքյալ վարժապետի դպրոցները աչքի են ընկել դաստիարակության իրենց խստաբարո օրենքներով: Այս դպրոցներում գործում էին ծեծը և ֆալախկայի «գորությունը»¹: Հովհ. Աբելյանը Հաքյալ վարժապետի «դաստիարակչական» գործունեության վերաբերյալ թողել է հետևյալ վկայությունը. «Ո՛չ, նա բաւականանում էր՝ ճիպտի և երբեմն էլ իր չիբուխի զգւանքներով: Իսկ, եթէ հարկը պահանջում էր մի այնպիսի պատիժ տալ, որ «օրինակ» լինէր աշակերտութեան, երևան էր գալիս ահա՛ «օրհնուած» ֆալախկան»²:

Ամփոփելով նշենք, որ վերոնշյալ դպրոցներն իրենց գործունեությամբ նշանակալի դեր են կատարել Շամախի քաղաքի հայ բնակչության կրթամշակութային կյանքի զարգացման ուղղությամբ և հատկապես մատաղ սերնդի դաստիարակության գործում:

Ամփոփում

Աղբյուրները վկայում են, որ Շամախի քաղաքի հայ բնակչությունը կարելու ու յուրահատուկ դերակատարություն է ունեցել քաղաքի էթնոմշակութային զարգացման մեջ:

Շամախի հայկական եկեղեցական - ծխական դպրոցը հիմնադրվել է 1840 թ.: Սբ. Սանդխտյանի դպրոցը հիմնադրվել է 1867 թվականին: Այս դպրոցները մեծ դեր էր խաղացել շամախահայության կրթական եւ մշակութային կյանքի զարգացման գործում:

Из истории армянских школ города Шамахи (XIX в.)

Г. Степанян
д.и.н., профессор
Резюме

Эти источники свидетельствуют о том, что местное армянское население города Шамахи сыграло важную и уникальную роль в этнокультурном развитии города.

Армянская религиозно-приходская школа Шамахи была основана в 1840 году. Школа Св. Сандхтян для девочек была основана в 1867 году. Эти школы внесли большой вклад в развитие образовательной и культурной жизни армян Шамахи.

¹ Տե՛ս Շիրվանզադե, Իմ կյանքից, ԵԺ, հ. 5, էջ 167, 171:

² Մարդանեան Ֆ., նշվ. աշխ., էջ 3:

**From the History of Armenian Schools of the city of Shamakhi
(XIX century)
G. Stepanyan
Doctor of Historical Sciences, Professor
Summary**

The sources testify that the local native Armenian population of Shamakhi played an important and unique role in the ethnic-cultural development of the town.

The Armenian religious-parish school of Shamakhi was established in 1840. The St. Sandukhtyan school for girls was established in 1867. These schools greatly contributed to the development of the education and cultural life of the Armenians of Shamakhi.